

15. Чупров А. И., Посников А. С. По поводу полемики о дешевом хлебе // Русское богатство. — 1897. — № 4. — С. 117-129; № 7. — С. 107-130.
16. Янжул И. И. Промысловые синдикаты или предпринимательские союзы для регулирования производства преимущественно в США. — С.-Петербург, 1895. — XI + 459 с.

Т. В. Гайдай

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ЦІННОСТІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ТЕОРІЇ

Стаття присвячена розкриттю конструктивних пізнавально-методологічних можливостей сучасного історико-теоретичного підходу до адекватного наукового осмислення проблеми цінності (вартості) ринкових благ у світовій та українській економічній теорії.

Особливість сучасної наукової ситуації у вітчизняній економічній науці полягає у розпочатому процесі її ідейного, теоретико-методологічного та проблемно-концептуального оновлення. Ліквідацією ідеологічних обмежень, які мали місце, відкрито нові можливості для подолання негативних наслідків ідейного монізму, теоретичної безальтернативності, застарілих та псевдонаукових стереотипів. Не тільки можливими, а й навіть необхідними стають суттєві теоретичні зрушення, а також сучасне переосмислення багатьох здавалося б уже остаточно вирішених теоретичних питань, їх звільнення від застарілих, тенденційних чи догматичних інтерпретацій.

У цьому зв'язку як ніколи раніше актуалізується значення ґрунтового і зваженого історико-теоретичного аналізу, конструктивні пізнавально-методологічні можливості якого можуть суттєво допомогти у розв'язанні багатьох складних та неоднозначних теоретичних проблем.

Прикладом відновлення справжнього змісту наукової ідеї є, на наш погляд, застосування історико-економічного підходу для сучасного осмислення проблеми цінності (вартості) ринкових благ. Вона, як відомо, належить до того кола ключових теоретико-методологічних проблем, які посідали визначальне місце у становленні та подальшому розвитку економічної науки, а їх загальнотеоретичне та освітнє значення продовжувало зберігатися не тільки для минулого, а й для сучасності. (Тут і далі нами використовується термін «цінність» у його універсальному економічному значенні, оскільки він, по-перше, семантично найбільш

© Т. В. Гайдай, 2005

адекватний економічному змісту даної категорії та, по-друге, – єдиний найбільш точний аналог відповідного терміну в іноземних мовах).

Проблема цінності визначилася в економічній думці як одна з найдавніших. Пошуки її природи та суті розпочалися ще докласичною думкою. Дослідження даної проблеми надалі відіграло провідну роль в еволюції методології та інструментарію економічного аналізу, у формуванні наукових шкіл і теоретичних систем. На її пізнання були спрямовані аналітичні зусилля представників усіх генерацій класичної школи впродовж усього періоду її становлення й розвитку з кінця XVII – до середини XIX ст. Розробка проблеми цінності активно здійснювалася також і в межах найбільш визначних ідейних та наукових альтернатив класичної теорії XIX ст., включаючи, зокрема, марксизм та маржиналізм. Проте слід визнати, що вона залишалася центральною проблемою економічної науки лише до кінця XIX ст. З початку ж XX ст., як теоретично вичерпана, у цілому втратила свою гостроту та нагальність для світової економічної думки.

Між тим звертає на себе увагу той факт, що якщо для світової теорії зазначена проблема давно вже має переважно історико-пізнавальне значення, то в пострадянській економічній літературі вона і досі не втрачає своєї гостроти. Ця проблема продовжує також бентежити і вітчизняних фахівців у галузі економічної теорії, час від часу стаючи предметом запеклих дискусій. Про це свідчать триваючі численні обговорення на теоретичних конференціях та чергові гострополемічні публікації у фахових періодичних виданнях. Наслідком існуючих теоретичних розбіжностей стало те, що проблема цінності (вартості) досить неоднозначно висвітлюється і тлумачиться різноманітними навчальними виданнями з економічної теорії та історії економічних учень. Це породжує зрозумілі складності для її усвідомлення та наукового застосування.

Серед широкого спектру поглядів вітчизняних економістів на проблему цінності (яку в марксистській та пострадянській теорії зазвичай прийнято іменувати вартістю) можна виділити, принаймні, такі основні традиційні підходи:

- визнання трудової теорії цінності в її марксистському варіанті як єдино правильної і на цій основі традиційне для радянської методології заперечення решти підходів (у тому числі й класичних – ортодоксальних та неортодоксальних) як антинаукових та «вульгарних»;
- визнання паралельного існування витратної теорії цінності та маржинальної теорії граничної корисності, але як цілком самостійних і повністю незалежних;
- їх сприйняття та протиставлення як взаємовиключаючих одна одну та ін.

Не заглиблюючись у детальний аналіз наведених поглядів, зауважимо лише, що, попри здавалося б наявні певні формальні розбіжності, спільним для них є загальний антиісторизм та «моральна

застарілість». У цьому зв'язку достатньо показовою і помітною серед найостанніших спроб повернутися до традиційно-марксистського тлумачення проблеми цінності є публікація в «Економіці України» статті О. Леонтьєва з доволі красномовною і тенденційною назвою – «Парадоксальна парадигма і вульгаризація економічної теорії» [6, с. 61-67]. Не містячи нічого нового для сучасної економічної теорії, а лише ретельно відтворюючи весь знайомий теоретичний набір марксистської ортодоксальної аргументації з даної проблеми, вона звертає на себе увагу черговим безапеляційним намаганням стати на захист, так би мовити, чистоти «єдино правильної» теорії, прагненням звичним чином розставити всі крапки над «і» у порушеній проблемі. При цьому основним теоретичним критерієм істинності служить відтворення відомої марксистської догми – трудової теорії цінності, єдиним засобом аргументування – щедре цитування першоджерел, а убивчим зняряддям наукової полеміки з відступниками – вживання сентенцій про «вульгарність» та «ненауковість» їх ідей. Ця публікація заслуговує на окрему увагу не стільки тим, що є ще однією наочною ілюстрацією, на жаль, поширеного в певних колах економістів застарілого погляду на дану проблему, скільки тим, що нашоує на більш загальні міркування теоретико-методологічного характеру.

Неупереджено й широко подивитися на проблему цінності дозволяє саме історико-економічний аналіз. Він може бути вкрай корисним і продуктивним для об'єктивного осмислення та сучасної теоретичної інтерпретації цієї вагомої методологічної проблеми. Історико-економічний ракурс висвітлює її складні теоретичні аспекти в еволюційній площині, допомагає розібратися в їх науково-теоретичному генезисі, етапах подальшої розробки та теперішньому стані. У цьому зв'язку слід зауважити, що:

– *по-перше*, здійснити адекватне осмислення проблеми цінності можна лише на фоні загального історичного розвитку світової економічної теорії та з урахуванням крупномасштабних загальнонаукових змін;

– *по-друге*, історико-економічний підхід дозволяє з сучасних теоретичних позицій комплексно простежити та проаналізувати основні науково-методологічні зрушення в теорії цінності, які значною мірою увібрали та відобразили відповідні парадигмальні зміни в економічній теорії.

Передусім необхідно розібратися в тому, чому збереження гостроти проблеми цінності (вартості) властиво саме пострадянській науці. Зрозуміло, що це є не тільки не випадковим, а глибоко закономірним та історично зрозумілим, на що існує комплекс історичних причин. У своїй основі вони обумовлені наслідками штучного відокремлення, з відомих класово-ідеологічних міркувань, вітчизняної економічної теорії впродовж переважної частини ХХ ст. від загального позитивного контексту розвитку світової економічної науки. Тому в проблемі цінності, як, до речі, і в

багатьох інших, вітчизняна офіційна економічна наука донедавна залишалася на рівні уявлень середини ХІХ ст., оскільки радянська політекономія базувалася лише на її марксистському варіанті, розробленому саме в цей період.

Насправді, упродовж історичного розвитку економічної науки теоретична розробка проблеми цінності пройшла ряд наступних, якісно відмінних етапів, які підлягають нашому адекватному теоретичному усвідомленню.

I етап (з кінця ХVІІ – до останньої третини ХІХ ст.) – відзначений започаткуванням основних наукових традицій дослідження цінності:

по-перше, ідейно-науковим домінуванням класичної школи (mainstream даної епохи) з адекватними для класичної ортодоксії теоретичними розробками проблеми цінності на основі виробничого витратно-факторного підходу;

по-друге, формуванням у межах класичної теорії неортодоксальних інтерпретацій даної проблеми, що базувалися на врахуванні факторів корисності та рідкості;

по-третє, практично паралельним (остання третина ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) становленням теорії цінності в гетеродоксії даної епохи, представленій головним чином, генезисом ідей маржиналізму за межами класичної школи (під гетеродоксією розуміються напрями економічної теорії, школи чи ідеї, що є альтернативними до пануючої наукової парадигми, яка визначає домінуючу наукову ситуацію, у даному контексті – класичну).

II етап (50-ті – 60-ті роки ХІХ ст.) – формування марксистського варіанту трудової теорії цінності, яка сформувалася як бокове відгалуження класичної ортодоксії. Ця теорія базувалася на запозиченні рикардіанської однофакторної витратної моделі та її подальшій розробці у відповідній марксизму ідеологічно-класовій спрямованості. (У даному контексті марксистський підхід вичленений в якості самостійного етапу, зважаючи як на його значну ідейну своєрідність, так і на визначальний вплив на вітчизняну науку радянської доби.)

III етап (остання третина ХІХ ст.) – здійснення крупномасштабної наукової маржинальної революції, що почалася практично одночасно в ряді країн – Англії, Австрії, Швейцарії, Сполучених Штатах. На цьому етапі відбулася своєрідна теоретична «легітимізація» маржинальної інтерпретації теорії цінності та її активне протиставлення в якості альтернативи класичного підходу.

IV етап (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.) – розв'язання зазначеного наукового конфлікту між протилежними теоріями цінності шляхом синтезу обох теоретичних підходів у межах новостворюваного неокласичного напрямку.

Таким чином, історичний шлях розвитку теорії цінності в світовій науці має наступний вигляд: від домінування витратно-факторних моделей

у рамках класичної парадигми – через наукову маржинальну революцію – до теоретичного синтезу обох наукових традицій у межах нової неокласичної парадигми. На жаль, з радянської політекономії, а тому і з вітчизняної теорії згодом були значною мірою вилучені наукові результати тривалої еволюції класичної теорії цінності та практично цілком – революційні наукові зрушення, що відбулися в умовах формування неокласичної наукової ситуації. Не буде перебільшенням сказати, що перехід від класичної парадигми до нової парадигми неокласики ґрунтувався значною мірою саме на радикальних змінах поглядів на природу, суть та фактори цінності. Тому ця проблема, як і багато інших, повинна розглядатися в контексті загальних парадигмальних зрушень, що спіткали економічну науку на межі ХІХ–ХХ ст. Це допоможе краще усвідомити природу і причини докорінних відмінностей її розробки у вітчизняній теорії радянської доби.

З цією метою спробуємо критично переглянути ті усталені догми та стереотипи, що зрослися з теоретичним висвітленням проблеми цінності з традиційних ортодоксально-марксистських позицій. Передусім у вітчизняній науці радянського періоду домінувала лише промарксистська інтерпретація класичного періоду. Тому, зокрема, панувало твердження про те, що вищим науковим здобутком класичної політекономії була розробка теоретичних основ саме трудової теорії цінності. При цьому поглядам класиків на дану проблему приписувалася переважаюча однастайність, а найвищим рівнем її теоретичної розробки в класичній теорії прийнято було вважати трудову теорію цінності Д. Рікардо, головним чином, за її найбільшу наближеність до поглядів самого К. Маркса.

У такому трактуванні є, принаймні, ряд суттєвих теоретичних помилок, які сьогодні важливо чітко усвідомлювати.

По-перше, ураховуючи реальні розбіжності поглядів класиків на проблему цінності та неоднозначно-суперечливий характер, властивий поглядам практично всіх представників класичної школи, слід вести мову про їх об'єднання не навколо трудової теорії, а навколо більш загального вартісного підходу – *виробничого витратно-факторного*. Він пройшов тривалу еволюцію в рамках класичної школи, але на всіх етапах її розвитку фактично був визначальним, домінуючим, тобто таким, який можна вважати ортодоксальним для класиків. Під ортодоксією в даному випадку розуміється найбільш типова, загальноновизнана, домінуюча та поширена теоретична складова певної школи чи напряму, що є структурним теоретичним ядром даного вчення, чим забезпечується його наукова визначеність, сформованість та сталість.

Факторний витратний підхід у теорії цінності (вартості) став невід'ємною базовою теоретичною складовою класичної парадигми. Властива їй система наукового аналізу спиралася на наступні основні теоретичні припущення: а) ринкова цінність зводилася переважно до мінової цінності; б) вважалася породженням сфери виробництва; в) її

формування пов'язувалося з функціональним впливом окремих виробничих факторів.

По-друге, мова йде про притаманність класичній теорії в цілому та її окремим представникам виразної диференціації наступних *витратно-факторних моделей цінності*:

- Однофакторна модель цінності, відома як трудова теорія, в якій праця вважалась єдиним фактором цінності. У своїй основі ця модель сформувалася, поміж інших підходів, ще в XVII ст. – на початковому етапі становлення класичної школи (В. Франклін, Дж. Стюарт, В. Петті, П. Буагільбер), А. Смітом беззастережно визнавалася лише для умов докапіталістичного суспільства. На початку XIX ст. найбільш активно була сприйнята, розвинута та універсалізована в теоретичній системі Д. Рікардо. Поділялася рікардіанською школою, зокрема, соціалістами-рікардіанцями, до яких належав К. Маркс.
- Двофакторна модель цінності – праця та земля розглядалися в якості факторів вартості (В. Петті, Р. Кантільйон, фізіократи – Ф. Кене, А. Тюрго); до двофакторної витратної моделі цінності за певними ознаками дослідниками відносяться зачатки рікардіанської теорії витрат виробництва, що включала такі фактори, як праця та капітал [2, с. 53-55; 11, с. 83].
- Нарешті, трифакторна модель цінності – праця, земля та капітал як фактори вартості започаткована А. Смітом, який визначав мінову цінність сумою доходів власників основних виробничих факторів, – зарплатою, прибутком, рентою. З початку XIX ст. трифакторна модель розвинута, удосконалена та універсалізована Ж.-Б. Сеєм у теорії трьох факторів виробництва. Поділялася та популяризувалася Т. Р. Мальтусом, В. Сеніором, Дж.-С. Міллем, а серед неокласиків – А. Маршаллом.

До речі, однією з догм офіційної радянської науки було ігнорування тієї концептуальної диференціації визначальних течій класичної школи, яка призвела до розходження систем класичного аналізу, очолюваних Д. Рікардо та Ж.-Б.Сеєм, у тому числі і в проблемі цінності. У цьому зв'язку заслуговують на особливу увагу сучасні підходи вітчизняних дослідників, які піддають цю проблему серйозному аналізу та допомагають звільнитися від науково некоректних оцінок [4, с. 4-17, 102-105]. Зазначимо в цьому зв'язку, що немарксистська економічна думка слідом за Ж.-Б. Сеєм та Дж.-С. Міллем пішла шляхом трансформації абстрактно-теоретичної моделі цінності в теорію витрат виробництва, що виявилася ближчою до практики ринкового господарювання, завдяки чому в неокласичній теорії знайшла застосування у факторному мікроекономічному аналізі. У той час як рікардіанський підхід отримав поширення серед його прихильників та послідовників, дав, зокрема, початок марксистській ортодоксії.

По-третє, попри переважаючу для більшості представників класичної школи абсолютизацію, слідом за А. Смітом, саме міново-витратної

інтерпретації цінності ринкових товарів, ряду його сучасників та наступників було властиве розуміння вагомості цінності товарів у споживанні, або споживної цінності. Цей підхід визнавав вплив факторів *корисності* та *рідкості* ринкових товарів на їх цінність у ринковому обміні. Цікаво, що у його витоків ще у XVIII ст. стояли попередники та сучасники А. Сміта – такі мислителі, як Ф. Галіані, А. Морелле, Е. Кондільяк та ін. Надалі навіть Д. Рікардо визнавав роль корисності та рідкості, щоправда, лише для окремого кола товарів, особливо рідкісних та не відтворюваних, що завадило цьому підходу стати для вченого визначальним. Серед класиків урахування факторів корисності та рідкості в теорії цінності та ціноутворення в найбільш виразній формі було властиве англійському економісту В. Сеніору.

Та все ж цей підхід залишився неортодоксальним для класичної школи. У марксистській інтерпретації історії економічної думки він традиційно теоретично спотворювався, оскільки трактувався як «вульгарний». Тим самим його реальний науковий зміст недооцінювався, що суттєво збіднювало наукове уявлення про багатство класичної наукової традиції.

Таким чином, погляди класиків були, насправді, набагато складнішими і різноплановішими, ніж їх ідеологічно-спрощені інтерпретації, що закріпилися в радянській економічній науці. Але тим, що їх принципово відрізняло від попередніх чи наступних ідей було переважне враховування в теорії цінності виробничих витрат, а в площині теорії ціноутворення – впливу чинників ринкової пропозиції, а не попиту.

З огляду на загальну історію теорії цінності стає очевидним, що трудова теорія К. Маркса становила собою її однофакторну витратну модель. Найбільш активні спроби її застосування не випадково були властиві переважно початковому етапу розвитку класичної школи, що пояснювалося поширенням традиційного, доіндустріального господарства та простого товарного виробництва з властивим йому переважанням ручної праці. Уже А. Сміт відмовляв однофакторній трудовій теорії цінності в універсальності, вважаючи її прийнятною лише для епохи «примітивного», «первинного» стану суспільства, а тому – непридатною для аналізу товарного обміну доби капіталістичних відносин. Як відомо, у розвинутій класичній теорії тільки Д. Рікардо активно використовував трудову теорію, але передусім як зручну абстрактно-спрощену логічну конструкцію для вивчення рівноважних «природних цін», що відображають незмінні умови виробництва і практично не залежать від коливань ринкових факторів. При цьому праця (тобто співвідношення та співставлення трудових витрат) розглядалась як аналітичний інструмент співвиміру *відносної цінності* товарів, тобто конкретних мінових пропорцій чи *відносних цін*.

Подальша абсолютизація К. Марксом однофакторної витратної моделі цінності мала під собою переважно етико-ідеологічне підґрунтя. Воно обумовлювалося не стільки потребами наукового аналізу товарно-

грошового ринкового обміну чи ціноутворення, як це було у класиків, скільки прагненням довести соціально-економічну обґрунтованість ідеї капіталістичної експлуатації та моральність подальшої пролетарської експропріації буржуазної власності. Тому Маркс перейшов від інтерпретації праці лише як міри відносної цінності до її проголошення *єдиною субстанцією цінності* товарів. Теорія додаткової вартості Маркса вже цілком ґрунтувалася на вченні про двоїсту природу праці та її розумінні як єдиного джерела цінності. Причому останнє з теоретичного припущення перетворилося на постулат. Його наукове спростування чи заперечення руйнує всю подальшу теоретичну конструкцію аж до висновків про неминучість пролетарської революції.

У реальному ж економічному аналізі такий варіант трудової теорії збіднював пізнання розгалуженої структури виробничо-підприємницьких та ринкових чинників цінності, а тому фактично залишився «теоретичною фікцією», абстрактно-логічною конструкцією, відірваною від практики ціноутворення, з переважаючим класово-ідеологічним навантаженням. Свідченням цього стала цілковита практична нездійсненність у практиці господарювання безпосереднього виміру витрат праці в робочому часі, неможливість розв'язання проблеми редукації різних за якістю та складністю видів праці, орієнтація радянського механізму калькуляції реальних витрат та ціноутворення переважно на екстенсивно-витратний підхід тощо [1, с. 15-30]. Ці та інші фактори зайвий раз доводять не тільки обмеженість і вразливість марксової ціннісної моделі, але головним чином недоречність і безперспективність сучасних спроб повернення до неї.

Іншим, радикально відмінним від класичної школи, вагомим напрямом наукової розробки проблеми цінності стала *теорія граничної корисності*. У першій половині XIX ст. її генезис пов'язаний з ідеями Й. фон Тюнена, Г. Госсена (Німеччина), А. Курно, Ж. Дюпюї (Франція) та інших передвісників маржиналізму. Їх погляди, як відомо, не були ні зрозумілі, ні належно оцінені, ні, відповідно, визнані своєчасно, тобто за життя їх розробників. Бурхливе поширення теорії граничної корисності та її укорінення в економічній науці відбулося лише в останній третині XIX ст. В 70-х роках того століття, як відомо, розгорнулася потужна перша хвиля маржинальної наукової революції. Вона визначила початок другої класичної наукової ситуації, за Й. Шумпетером, і заклала тим самим підґрунтя нової *неокласичної парадигми*.

Представники різних шкіл маржиналізму на чолі з У. Джевонсом (Англійська школа), К. Менгером, Ф. фон Візером, Е. Бем-Баверком (Австрійська школа), Л. Вальрасом, В. Парето (Лозаннська школа) підійшли до інтерпретації природи цінності з нових суб'єктивно-психологічних методологічних позицій. На цій основі вони визначали суть цінності ринкових благ з точки зору споживача та споживання, тобто їх корисністю та рідкісністю, а величину цінності певної кількості ринкових товарів – рівнем граничної корисності. Тим самим у дослідженні сутності

мінової цінності основний акцент був перенесений на з'ясування її споживчої оцінки, а в теорії ціноутворення – на врахування впливу ринкового попиту. Уведення, поряд з уявленням про рівень загальної корисності, такого нового аналітичного інструменту, як гранична корисність, дозволило включити в економічний аналіз врахування обмеженості ресурсів і ринкових благ.

Таким чином, розробка в межах маржинального напряму нової, альтернативної класичній, теорії цінності постає продуктом граничного аналізу корисності, тобто безпосереднім науковим результатом подальшого розвитку техніки економічного аналізу та формування нового аналітичного інструментарію економічної теорії. На цій основі прихильники теорії граничної корисності, за висловом Й. Шумпетера, «показали те, що А. Сміт, Д. Рікардо та К. Маркс вважали неможливим, а саме що мінову цінність можна пояснити в термінах споживчої цінності» [10, с. 1202]. І далі: «У марксистських термінах це означає, що по суті «економіка мінових цінностей» (Tauschwertwirtschaft) є також «економікою споживчих цінностей» (Gebrauchswertwirtschaft), що марксистська ортодоксія заперечувала в принципі» [10, примітки 8 до с. 1202].

Слід зауважити, що на рубежі XIX–XX ст. теорія та методологія маржинального аналізу граничної корисності була меншою «екзотикою» для загального руслу вітчизняної економічної науки, ніж, на жаль, зараз для ряду наших сучасників. Маржинальна революція вплинула на українську економічну науку достатньо своєчасно, бо саме наприкінці XIX та на початку XX ст. українська економічна думка, нарешті, значною мірою почала долати наздоганяючий характер теоретичного розвитку та досягала найбільшої синхронізації з провідними тенденціями та напрямками світової економічної науки. Свідченням цього було поширення, відтворення, а згодом і розвиток на власній основі в науковому просторі України практично всіх вагомих на той час науково-теоретичних напрямів та методологічних традицій, включаючи, зрозуміло, і маржиналізм [3, с. 37-56; 4, с. 122-136].

Погляд на природу цінності, як залежної від споживчої оцінки блага та його корисності, поділяли відомі українські економісти – І. Вернадський, Г. Цехановецький, А. Антонович та ін. В Україні сформувалися потужні наукові осередки маржинального спрямування, очолювані такими видатними вченими, як М. Туган-Барановський, якому належала першість у введенні в науковий обіг у Росії та Україні ідей Австрійської школи, а також Р. Орженцький, О. Білімович, Є. Слуцький та ін. [4, с. 125-129]. З кінця XIX ст. концептуальної визначеності набула також Київська реально-психологічна школа з центром в університеті Св. Володимира (Київському університеті) на чолі з такими представниками української економічної науки, як М. Бунге та Д. Піхно.

У розробці економічної суті ринкової цінності як класичній теорії, так і теорії граничної корисності, зокрема на початковому етапі маржинальної революції, були властиві абсолютизація обраного наукового підходу, однобічність у визначенні факторів цінності, статичність економічного аналізу. Кожним із напрямів суцільно абсолютизувалася і концептуалізувалася лише та або інша група факторів ринкової цінності. Певні передумови для їх системного та цілісного врахування намітилися ще в надрах самої класичної теорії, але вони залишилися на рівні розрізнених наукових здогадок, не були повною мірою реалізовані, а тому не перетворилися в домінуючий для цієї школи підхід. Для цього поки що не вистачало належної методологічної основи та не було створено адекватного науково-аналітичного апарату.

Отже, історико-економічний аналіз на цьому, як і багатьох інших переконливих прикладах, дає змогу пересвідчитись у тому, що суперечливість та неповнота кожного окремого етапу чи підходу в науковому пізнанні економічної дійсності є, на жаль, закономірними і зрозумілими. Ця властивість діалектики абстрактно-теоретичного пізнання дійсності знайшла досить глибоке відображення в наступних міркуваннях відомого французького дослідника історії економічної науки Е. Жамса: «Абстрактна теорія може дати лише *часткове* відтворення дійсності, і теоретик завжди зупиняється на тих елементах цієї дійсності, які, на його думку, можуть принести найбільшу користь. Решта елементів ним ігнорується. Але цілком припустимо, що будь-який інший теоретик зупиниться саме на цих невикористаних елементах дійсності, вважаючи їх найбільш суттєвими, і дійде якогось іншого відтворення однієї і тієї ж дійсності. Коротше кажучи, будь-яка теорія становить собою схему, відтворення, а аж ніяк не повний опис явищ, образ, що отримує суб'єктивне тлумачення, а не фотографію» [5, с. 287]. Наявність подібної пастки однобічності теоретичного відтворення економічних процесів спостерігалася також й іншим відомим дослідником історії економічного аналізу – Й. Шумпетером. Як він слушно зауважував, «будь яка чиста теорія логічно уточнює лише деякі риси дійсності» [9, с. 50].

Обмеженість та домінуюча односторонність попередніх наукових шкіл – класичної та маржиналізму – в їх інтерпретації цінності була подолана лише наприкінці ХІХ ст. Заслуга їх наукового об'єднання належить видатному англійському вченому, визнаному лідеру Кембриджської школи А. Маршаллу, з ім'ям якого в світовій науці пов'язується започаткування неокласичного теоретичного напрямку.

Найголовнішим є те, що новаторський внесок А. Маршалла спирався передусім на радикальне концептуально-методологічне оновлення тогочасної економічної науки, що суттєво розширило її аналітичні можливості та дозволило вийти за рамки, існуючих для більшості її представників, теоретичних обмежень. Це стало можливим на основі крупномасштабного впровадження в економічний аналіз методології

пізнання взаємодії ринкових факторів, активного використання функціонального методу та універсалізації граничного аналізу. У поєднанні із здатністю до теоретичного синтезу наявних наукових ідей це склало базове підґрунтя нової неокласичної парадигми.

Нова методологія дозволила А. Маршаллу здійснити синтез класичної витратно-факторної та маржинальної (граничної корисності) концепцій ринкової цінності у славнозвісній праці «Принципи економікс» (1890 р.). Використання функціонального ринкового аналізу зняло традиційне альтернативне протиставлення обох підходів, позбавило властивої їм односторонності та об'єднало в розробленій вченим теорії ринкової ціни. А. Маршалл обґрунтував комплексний характер впливу на ринкове ціноутворення як факторів, що визначають пропозицію, так і факторів ринкового попиту. Спираючись на функціональний аналіз взаємодії цих ринкових факторів, учений переконливо довів, що і структура виробничих витрат (пропозиція), і величина граничної корисності (попит) є рівноправними, рівнозначними факторами цінності та ринкової ціни товарів. У такий спосіб історично та логічно було «знято» тривале активне протистояння в економічному аналізі виробничих чинників (витрати) та корисності (результат). Це дало змогу досягти системного, синтетичного погляду на природу цінності та ринковий механізм ціноутворення [8, с. 30-35].

Таким чином, досягнення світовою наукою реального розуміння даної проблеми відбулося на складному і тривалому шляху усвідомлення того, що вже зараз сприймається як незаперечна істина: «Правильність однієї теорії не означає хибності іншої» [5, с. 287]. В економічній науці одним з перших це краще ніж будь-хто інший зрозумів і втілив у власній системі теоретичного аналізу А. Маршалл. Тим самим у проблемі цінності вдалося подолати жорстке розмежування і взаємопротистояння провідних наукових шкіл та властивих їм наукових підходів.

Східнослов'янська економічна думка також була відзначена аналогічними синхронними, але цілком незалежними і достатньо оригінальними новаторськими теоретичними розробками, здійсненими в галузі неокласичного аналізу М. Туганом-Барановським. Учений зробив першу на терені України та Росії синхронну з А. Маршаллом самостійну теоретичну спробу синтезу класичного та маржинального підходів у теорії цінності у славнозвісній роботі «Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причине их ценности». Достатньо красномовним є той факт, що робота українського вченого побачила світ у тому ж 1890 р., що й аналогічна за змістом праця його відомого сучасника – А. Маршалла. Слід визнати, що поглядам М. Тугана-Барановського в означеній проблемі були властиві як незаперечно потужні, так і теоретично слабкі аспекти. Як аргументовано доводить Л. Горкіна у монографічному дослідженні наукової спадщини вченого, у цілому в його роботі ідея неокласичного синтезу залишилася переважно на рівні геніального

прозріння, тобто лише у фундаментальній постановці проблеми, а не її послідовному і переконливому розв'язанні [4, с. 122-136]. Порівняльний аналіз ідей А. Маршалла та М. Тугана-Барановського доводить, що незавершеність його теоретичного підходу пояснюється неволодінням новою методологією функціонального ринкового аналізу.

Але найвагомим є наступне. Знайомство з теоретичними ідеями вченого дозволяє збагнути ті нові наукові перспективи неокласичного аналізу, які відкривалися дослідженнями М. Тугана-Барановського перед українською та російською наукою на початку ХХ ст. Завдяки подальшому розвитку цього теоретичного напрямку світова економічна наука, як відомо, вільно рушила далі в теорії цінності шляхом завершення масштабної маржинальної революції, подолання методологічних міжпарадигматичних суперечностей класики та неокласики, поступової *трансформації теорії цінності в неокласичну багатофакторну теорію ціноутворення*. Тим самим на межі ХІХ–ХХ ст. у світовій науці було остаточно знято нагальність та гостроту концептуально-методологічних розходжень у проблемах ціннісно-вартісного аналізу, які найбільш виразно окреслилися в останній третині ХІХ ст., а в сучасній вітчизняній літературі, на жаль, зберігаються і відтворюються дотепер.

На цьому історичному фоні стає зрозумілою не тільки загальна об'єктивна логіка світового наукового процесу в зазначеній галузі, але також і ціна наших наукових утрат та відставання, пов'язаних з вимушеним відходженням від нього впродовж наступних семидесяти років. З відомих ідеологічних причин радянська економічна теорія виявилася цілком відокремленою від опанування, розвитку та плідного використання наукових результатів неокласичного синтезу концепцій ринкової цінності. В умовах панування державної марксистської ідеології у вітчизняній економічній теорії культивувалося поширення лише марксистського варіанту трудової теорії вартості як єдино можливого та офіційно визнаного. Тим самим на весь час радянської доби фактично була штучно законсервована донеокласична наукова ситуація середини ХІХ ст., причому в її найбільш теоретично збідненій формі.

Своєрідним свідченням складної історії утвердження теорії цінності у вітчизняній науці стала термінологічна неузгодженість, що успадкована з радянської літератури. Вона полягає у суперечливій інтерпретації, некоректному ототожненні, а згодом і цілковитій взаємопідміні понять «цінність» та «вартість». У свій час на неправомірність намагань підмінити окремими російськими економістами марксистського спрямування категорії «цінність» поняттям «вартість» вказував ще М. Туган-Барановський у фундаментальній праці «Основи політичної економії» (1909). На це ж останнім часом цілком обґрунтовано звертали увагу і російські та українські автори, що серйозно досліджували дану проблему – С. Брагінський, Є. Майбурд, Л. Горкіна [1, с. 29; 7, с. 151; 4, с. 188-189].

Наприкінці XIX та майже протягом перших трьох десятиліть XX ст. у працях українських та російських авторів використовувалося переважно більш ємне та адекватне поняття «цінність». Воно застосовувалося як слов'яномовний аналог німецького «wert», англійського «value», французького «valeur», що мають спільне латинське коріння – «valor». Саме за цими поняттями закріпився широкий спектр відтінків значення – придатності, здатності (задовольняти потреби), значимості, якісної вагомості. Категорія «цінність» передавала синтетичний зміст, поєднання результатів та витрат, коштовності та корисності, споживної та мінової цінності. Не випадково цей термін виявився придатним для використання як класиками, так і маржиналістами. Починаючи з 20-х років XX ст., безроздільне утвердження в радянській теорії виключно марксистської трудової теорії цінності призвело до поступового заміщення ємної і теоретично багатой категорії «цінність» значно вужчим поняттям «вартість». За допомогою останнього терміна не просто акцентувався, а фактично насаджувався виключно витратно-виробничий зміст (витрати живої та уречевленої праці), який відтепер укладався в цю категорію. Це мало загальні негативні теоретичні наслідки, оскільки насадженням витратної концепції перекреслювалися наукові результати неокласичного аналізу, а розвиток науки в даній проблемі тим самим повертався назад.

З огляду на об'єктивно властивий економічній науці Росії та України впродовж більшої частини XIX ст. переважно наздоганяючий характер розвитку стає зрозумілим значення новаторських здобутків видатних вітчизняних учених рівня М. Тугана-Барановського, О. Білімовича, Р. Орженцького, Є. Слуцького, М. Бунге, Д. Піхна та ін., які на межі століть суттєво сприяли поступовому виходу вітчизняної науки на реальний світовий рівень. Осмислення їх наукової спадщини важливе для кращого усвідомлення закономірного характеру руху української економічної думки наприкінці XIX – на початку XX ст. від традиційних елементів класичної парадигми та марксизму в напрямі парадигматичних засад неокласики, в основу яких було покладено нове розуміння ринкових реалій та прагнення економічної ефективності. Для сучасної вітчизняної економічної науки це дає, нарешті, можливість розібратися в тих історичних та наукових причинах, через які зазначений рух не отримав успішного завершення та не набув незворотності. Розуміння цього сприятиме усуненню відповідних теоретичних складностей сьогодення.

Звернення сьогодні до світової та вітчизняної наукової економічної спадщини, без сумніву, відіграє важливе значення для адекватного корегування сучасною українською економічною наукою власного вектору теоретичного розвитку у відповідності з визначальними науковими тенденціями та парадигматичними зрушеннями світової науки, з урахуванням при цьому власної національної наукової своєрідності. Саме на потужному науково-методологічному ґрунті, який закладається творчим сприйняттям здобутків історії економічного аналізу, можливе здійснення

теоретичної трансформації вітчизняної економічної науки та її подальший плідний розвиток. Але це, безумовно, вимагає від науковців серйозної аналітичної роботи, навичок системного критичного мислення та перманентної самоосвіти.

Стаття посвячена раскрытию конструктивных познавательных методологических возможностей современного историко-теоретического подхода к адекватному научному осмыслению проблемы ценности (стоимости) в мировой и украинской экономической теории.

1. Брагинский С. В., Певзнер Я. А. Политическая экономия: дискуссионные проблемы, пути обновления. — М. : Мысль, 1991. — 300 с.
2. Всемирная история экономической мысли. В 6 т. — Т. 2: От Смита и Рикардо до Маркса и Энгельса / Глав. редколлегия: В. Н. Черковец (глав. ред.) [и др.]. — М. : Мысль, 1988. — 576 с.
3. Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина XIX – перша третина XX ст.) / Відп. ред. Т. І. Дерев'янкін. — К. : Наук. думка, 1994. — 244 с.
4. Горкіна Л. П. М. І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії / Відп. ред. І. І. Лукінов. — Київ, 2001. — 268 с.
5. Жамс Э. История экономической мысли XX в. / Пер. с фр. — М.: Изд-во иностр. лит., 1959. — 572 с.
6. Леонтьев О. Парадоксальна парадигма і вульгаризація економічної теорії // Економіка України. — 2002. — № 5. — С. 61-67.
7. Майбурд Е. М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. — 2-е изд. — М. : Дело, Вита-Пресс, 2000. — 544 с.
8. Маршалл А. Принципы экономической науки. В 3 т. — Т. 2 / Пер. с англ. — М. : Прогресс, 1993. — 310 с.
9. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Пер. с нем. — М. : Прогресс, 1982. — 455 с.
10. Шумпетер Й. А. История экономического анализа. В 3 т. — Т. 3 / Пер. с англ. под ред. В. С. Автономова. — С.-Петербург : Экон. шк., 2001. — X + 676 с. [С. 991-1666].
11. Ядгаров Я. С. История экономических учений. — М. : Экономика, 1996. — 249 с.

К. А. Гордіца

ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКЛАСИЧНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ВЛАСНІСТЬ У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ЕКОНОМІСТІВ кінця XIX – початку XX ст.

У статті вивчаються наукові підходи С. Булгакова, В. Левитського, О. Миклашевського, М. Тугана-Барановського до аналізу еволюції уявлень про власність мислителів докласичної епохи в історії світової економічної думки.

© К. А. Гордіца, 2005